

مروری بر سه دهه پژوهش در حوزه آموزش شهروندی: یک تحلیل شبکه‌های اجتماعی

روح‌الله خدابنده‌لو*

زهرا پورجعفریان**

علیرضا عصاره***

چکیده

آموزش شهروندی یکی از موضوعات مهم و چالش‌برانگیز در حوزه‌های مختلف علوم انسانی ب ویژه علوم رفتاری است. هدف اصلی این مقاله ارائه چارچوبی کلی از موضوعات مورد علاقه محققان در حوزه آموزش شهروندی است. برای رسیدن به این هدف، پژوهش‌های انجام شده از سال ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۷ میلادی مورد بررسی قرار گرفت. ۸۷۷ مقاله علمی نمایه شده در پایگاه داده‌ای ISI با استفاده از تحلیل شبکه‌های اجتماعی به منظور شناسایی روندهای موجود و ارائه پیشنهاداتی برای پژوهش‌های آتی مورد مطالعه و کنکاش قرار گرفت. نتایج نشان داد کشور انگلستان با اختصاص بیش از ۲۲ درصد مقالات تولیدی در زمینه آموزش شهروندی و همچنین دانشگاه لندن در رتبه اول تولید علم در این حوزه قرار دارند. تحلیل کلمات کلیدی، چکیده و استنادات علمی مقالات تولیدی، به منظور شناسایی روندهای حوزه آموزش شهروندی، مورد بررسی دقیق قرار گرفت.

واژگان کلیدی

آموزش شهروندی، مطالعه مروری، تحلیل شبکه‌های اجتماعی

* محقق پسادکتری دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه الزهراء، تهران، ایران khodaband@gmail.com
** دانشجوی دکتری برنامه‌ریزی درسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران zahra.purjafariyan@gmail.com
*** دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، لویزان، تهران، ایران aireza-assareh@yahoo.com

نویسنده مسؤول یا طرف مکاتبه: زهرا پورجعفریان

مقدمه

شهروندی و آموزش شهروندی، فرایندی است که انسان‌ها در طول عمر خود با آن مواجه‌اند. به همین جهت، همه افراد در مراحل گوناگون زندگی، نیازمند آموزش‌های متناسب با شهروندی هستند. هدف اساسی آموزش شهروندی در هر جامعه‌ای، انتقال مجموعه‌ای از دانش‌ها، ارزش‌ها و جهت‌گیری‌های رفتاری برای دوام و رفاه آن جامعه است (Fathivajargah, & Vahed, 2009). شرط اساسی شکوفایی و بالندگی هر جامعه‌ای، در توسعه سرمایه‌های انسانی است (Fathivajargah & Diba, 2006). از این‌رو آموزش و به‌ویژه آموزش شهروندی عامل اساسی در ارتقاء فرآیندهای توسعه به حساب می‌آید و دغدغه‌ی اصلی مسئولین و برنامه‌ریزان در بسیاری از کشورهای جهان، آماده ساختن شهروندان فعال برای مشارکت در یک زندگی مدنی است (Zokaei, 2003).

آموزش شهروندی «عبارت است از رشد و پرورش ظرفیت‌های افراد و گروه‌ها برای مشارکت، تصمیم‌گیری و عمل آگاهانه و مسئولانه در زندگی اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی». این آموزش‌ها شامل حقوق انسانی، رشد مستمر و همه‌جانبه، اخلاق و ارزش‌ها، صلح و مسالمت‌جویی، برابری اجتماعی و حرمت نهادن به تفاوت‌هاست (Seed, 2006). آموزش شهروندی گرچه به اشکال مختلف و در بیشتر کشورها متداول بوده است، اما این روزها اقبال زیادی پیدا کرده و توجه بسیاری را معطوف به خود ساخته است. به گونه‌ای که برخی محققان، این آموزش‌ها را نجات‌بخش بحران دنیای معاصر می‌دانند (Briza, 2000).

آموزش شهروندی در زندگی اجتماعی نیز از اهمیت بالایی برخوردار است، زیرا افراد جامعه باید یاد بگیرند که به نحوی مؤثر در بهبود بخشیدن به امور گوناگون جامعه‌ی محلی، ملی و جهانی مشارکت کنند. تربیت شهروندان فعال و مسئول، کمک بزرگی به پیشرفت فردی و اجتماعی و حفاظت از طبیعت و محیط زندگی است. این آموزش‌ها می‌تواند توسط خانواده، مدرسه و رسانه‌های همگانی و نهادهای اجتماعی صورت گیرد، اما مسئولیت اصلی آن بر دوش نظام آموزش و پرورش است که باید به گونه‌ای عملی و در جریان ارتباط‌های دانش‌آموزان با یکدیگر و با سایر افراد و گروه‌ها از آنان شهروندانی فعال و مسئول بسازد (Lotfabadi, 2006). آموزش شهروندی می‌تواند در برنامه‌های درسی جای بگیرد، این آموزش‌ها شامل حرمت نهادن به کیفیت و تنوع، قانون و حقوق و مسئولیت‌های انسانی، نظم و آزادی، قلمتو و پاسخگویی، تفاوت و

همکاری، فردیت و اجتماعی بودن، مردم‌سالاری واقعی، تسلط قانون عادلانه و برابری و عدالت است (Arthure, & Davidson, 2003).

تاکنون پژوهش‌های بی‌شماری در زمینه آموزش شهروندی انجام شده؛ اما پژوهش‌های جامعی که بتوانند به ارائه دید جامعی از وضعیت پژوهشی و روندهای جاری این حوزه از دانش پردازد، وجود ندارد. به همین منظور این مطالعه به دنبال ارائه چارچوبی جامع از وضعیت پژوهش‌های انجام شده در حوزه آموزش شهروندی به‌ویژه در حوزه علوم تربیتی و آموزش است. مروری بر ادبیات پژوهشی نشان داد که مطالعه جامعی که بتواند روندهای آموزش شهروندی و فعالیت‌های محققان در این زمینه را رصد کند، وجود ندارد. به همین دلیل، این تحقیق، درصدد بررسی وضعیت پژوهش‌های انجام‌شده در زمینه آموزش شهروندی به‌ویژه در حوزه علوم تربیتی و آموزش طی سال‌های ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۷ میلادی است. برای این منظور، از جدیدترین تکنیک‌های علم‌سنجی، یعنی تحلیل شبکه‌های اجتماعی استفاده شد. هدف اصلی تحلیل شبکه‌های اجتماعی، تحلیل روابط میان فردی بین متغیرهاست. گاهی این متغیرها، انسانی و گاهی متغیرهای دیگری نظیر تعداد مقاله‌های علمی منتشرشده در یک حوزه خاص است.

با توجه به موارد عنوان‌شده، هدف اصلی این مطالعه، مرور پژوهش‌هایی است که در بین سال‌های ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۷ میلادی در پایگاه ISI منتشر و نمایه شده‌اند، برای ارائه دید کلی از این حوزه علمی است. در این مقاله، پژوهش‌های انجام‌شده در سراسر جهان با نگاهی کلی مورد مطالعه قرار گرفت تا مشخص شود موضوعات و علایق پژوهشی در این حوزه به چه سمت و سویی سوق پیدا کرده است. محققان با این کار قصد دارند مرزهای دانش در این زمینه را نشان بدهند (Khodabandelou et al, 2018). بنابراین این مطالعه با استفاده از روش تحلیل شبکه‌های اجتماعی، به دنبال توصیف و بررسی ساختار دانش و روابط در حوزه آموزش شهروندی است تا بدین وسیله افقی فراروی محققان حوزه آموزش شهروندی قرار دهد. تحلیل شبکه‌های اجتماعی در بسیاری از زمینه‌ها به کار می‌رود؛ اما برخی از محققان معتقدند تجزیه و تحلیل شبکه‌های اجتماعی، اطلاعات مربوط به روابط بین‌گرایش‌های تحقیق یا مفاهیم تحقیق را ارائه می‌دهد (Bemanian, M, Oryaninejad, R, & Shahbazi, 2016). از این رو، تحلیل شبکه‌های اجتماعی نشان می‌دهد که چگونه روابط میان‌فردی یک متغیر، فرد، گروه، سازمان یا حتی مفاهیم بر باورها و

رفتارها تأثیر می‌گذارد. علاوه بر این، از طریق تحلیل شبکه‌های اجتماعی، تصویر کلی تری نسبت به روابط میان متغیرها در مطالعات می‌توان متصور شد (Marin & Wellman, 2011) از جمله پژوهش‌های انجام شده با این روش می‌توان به مقاله «مهمترین روندهای آموزش از راه دور در دنیا» (Amoozegar, Khodabandelou, & Ale Ebrahim, 2018) و «تحلیل کتاب شناختی روندهای پژوهشی حوزه تعلیم و تربیت اوان کودکی در قرن ۲۱» (Khodabandelou, 2018) اشاره کرد. در این پژوهش‌ها محققان با استفاده از روش تجزیه و تحلیل شبکه‌های اجتماعی، اقدام به بررسی مقالات موجود در این زمینه‌ها کردند و با شناسایی روندهای موجود به تعیین مواردی چون کشورهای دارای بیشترین مقاله، دانشگاه‌ها و مؤسسات تولیدکننده مقاله‌ها و مواردی دیگر پرداختند.

مروری بر ادبیات پژوهشی در حوزه آموزش شهروندی نشان می‌دهد که پژوهش‌ها در این حوزه نیز همانند بسیاری از حوزه‌های علوم انسانی، به صورت کلی و در علوم تربیتی، به صورت جزئی، به حدی رسیده که می‌توان ادعا کرد که هم‌اینک نیازمند مروری جامع و کتب شناختی با استفاده از رویکردهای جدید هستیم. انجام پژوهش‌های کلان و کل نگر در حوضه‌های مختلف دانش بشری بیانگر وضعیت موجود آن رشته است و می‌تواند یکی از راه‌های آشنایی با روندها و آینده‌ی پژوهشی آن رشته قلمداد شود. این امر چراغ راهی برای محققان و پژوهشگران است تا بتوانند با وضعیت فعلی و کاستی‌های تحقیقاتی در حوزه‌ای خاص آشنا شوند. این پژوهش‌ها اگر با پیشرفت‌های تکنولوژیکی همراه شوند و در اجرای آنها از ابزارها و نمر افزارهای جدیدی چون تحلیل شبکه‌های اجتماعی^۱ استفاده شود، نتایج به‌دست آمده از تجزیه و تحلیل داده‌ها در مقیاس کلان نه تنها مورد استفاده محققان و اساتید و دانشجویان خواهد بود، بلکه فرصتی مناسب برای همکاری با تصمیم‌گیرندگان و سیاست‌گذاران بالادستی حوزه پژوهشی مورد نظر فراهم می‌کند تا با دیدی جامع بتوانند در حوزه تخصصی مورد نظر به تصمیم‌گیری و ارائه راهکار بپردازند.

با وجود اینکه پژوهش‌های متعددی در حوزه آموزش شهروندی انجام شده اما تاکنون پژوهش جامعی که بتواند با دید علم‌سنجی و تحلیل کتاب‌شناختی پژوهش‌های این حوزه را بررسی کند انجام نشده است. لذا جای پژوهش کتاب‌شناختی و مروری جامع به منظور ارائه دیدی وسیع از وضعیت جاری و روندهای پژوهشی موجود این رشته خالی است. آشنایی محققان، دانش‌جویان و

اساتید با آخرین یافته‌های تحقیقاتی در زمینه آموزش شهروندی، می‌تواند نقش مؤثر و روشن‌گری در اجرای پژوهش‌های آتی ایفا کند. با توجه به موارد بالا، هدف اصلی از انجام این پژوهش بررسی تولیدات علمی در حوزه آموزش شهروندی به منظور ارائه یکم‌چشم‌انداز جامع‌زا تحولات علمی این رشته است.

روش

پژوهش حاضر با توجه به هدف، از نوع کاربردی و مروری است و از طرفی نیز می‌تواند نوعی از پژوهش‌های کتاب‌شناختی نیز قلمداد شو؛ چرا که در این پژوهش، به بررسی اطلاعات و آمارهای کتاب‌شناختی در قالبی نو پرداخته شده است. استفاده از تحلیل شبکه‌های اجتماعی برای بررسی مقالات و داده‌های باحجم بزرگ، امروزه به یک راهبرد اساسی در انجام پژوهش‌های مروری تبدیل شده است. در پژوهش‌های مروری از نوع کتاب‌شناختی هدف اصلی تجزیه و تحلیل پژوهش‌های پیشین در یک حوزه خاص به منظور استخراج یافته‌هایی جدید است. بنابراین، در این نوع پژوهش، ادبیات مربوطه با دید و عینکی متفاوت مورد بازخوانی مجدد قرار می‌گیرد.

با توجه به اینکه موضوع این پژوهش "آموزش شهروندی" است و با توجه به طبیعت موضوع نوع روش در انواع روش‌های تحلیل محتوا هم قرار می‌گیرد، محققان در این پژوهش با بررسی عناوین، چکیده مقالات، و همچنین کلمات کلیدی در این پژوهش در صدد ارائه دیدی کلی در خصوص آموزش شهروندی و بررسی سه دهه پژوهش در این حوزه بودند.

به منظور انجام این پژوهش، مجموعه تولیدات علمی منتشر شده طی سالیان ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۷ در پایگاه داده‌ای ISI با استفاده از تکنیک‌های مختلف تحلیل کتب‌شناختی مورد بررسی قرار گرفت. جستجو در پایگاه داده‌ای ISI با کلمه کلیدی (Citizenship Education) در تاریخ ۱۹ آبان ۱۳۹۷ انجام شد. در جستجوی اولیه تعداد ۲۹۸۰ رکورد که مرتبط با آموزش شهروندی بودند شناسایی شدند. در این مرحله، از بخش دامنه پژوهش‌ها^۱ در پایگاه داده‌ای، رکوردهای حوزه علوم تربیتی و آموزش (Education, Educational Research) جدا شدند و تحلیل بر روی آنها انجام شد. بنابراین نمونه اصلی این پژوهش از مجموعه فعالیت‌های علمی ثبت شده در پایگاه داده‌ای ISI که در حوزه علوم تربیتی و آموزش بودند، انتخاب شدند. بعد از پایش این مرحله، تعداد ۱۳۸۹ رکورد علمی باقی ماند که برای بررسی بیشتر وارد مرحله بعدی گزینش و انتخاب مقالات شدند. در این مرحله، عنوان و کلمات کلیدی تک‌تک مقالات مورد بررسی قرار گرفت و مقالاتی که در عنوان یا کلمه کلیدی آنها از آموزش شهروندی استفاده نشده بود از نمونه نهایی کنار گذاشته شد. در نهایت تعداد ۸۷۷ مقاله و رکورد علمی ثبت شده در حوزه علوم تربیتی و آموزش باقی‌مانده مورد بررسی و تجزیه و تحلیل عمیق قرار گرفت. به عبارت دیگر حجم نمونه

در این پژوهش را تعداد ۸۷۷ مقاله‌ای که طی سال‌های ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۷ در پایگاه داده‌ای ISI نمایه شده‌اند تشکیل می‌دهد.

به منظور تحلیل داده‌ها و بررسی روابط بین متغیرهای مختلف استفاده شده در پژوهش‌ها، از شیوه تحلیل شبکه‌های اجتماعی^۱ استفاده شد. منظور از تحلیل شبکه‌های اجتماعی، مطالعه ویژگی‌های متغیرهای مورد استفاده در پژوهش‌های مورد نظر به منظور درک روابط و تعاملات بین آن‌هاست (Borgatti, et la, 2009). به منظور انجام تحلیل‌های شبکه‌های اجتماعی از نرم‌افزارهای مختلفی استفاده می‌شود. برای تحلیل یافته‌های این پژوهش، یکی از معضو ترین نرم‌افزارهای تحلیل شبکه‌های اجتماعی برای بررسی و آنالیز داده‌ها مورد استفاده قرار گرفت. این نرم‌افزار در کشور هلند توسعه یافته و از ویژگی‌های آن می‌توان به قابلیت سازگاری با پایگاه داده‌ای ISI و اسکاپوس و سایر پایگاه‌های مشهور اشاره کرد. همچنان که پیش‌تر عنوان شد در تجزیه و تحلیل شبکه اجتماعی، رابطه و ارتباط بین متغیرها و داده‌ها مورد توجه قرار می‌گیرد. در این شیوه، به جای تمرکز صرف بر داده‌ها و متغیرها، به کلیه ارتباطات آنها با یکدیگر توجه می‌شود.

یافته‌ها

در این قسمت به خلاصه‌ای از یافته‌های مربوط به پژوهش‌های انجام شده در زمینه آموزش شهروندی اشاره می‌شود.

به عنوان اولین قدم، محققان به بررسی کمی تمام موارد منتشر شده در پایگاه داده ISI پرداختند و مطابق آنچه در جدول شماره ۱ آمده، تعداد مقالات، مرور کتاب‌ها، مقاله‌های مروری، سرمقاله‌ها، چکیده جلسات و اصلاحات را به تفکیک مشخص کردند. از مجموع ۸۷۷ رکورد ثبت شده، ۷۶۲ مورد (۸۶ درصد) به صورت مقاله، ۶۸ (۷ درصد) مورد مرور کتاب، ۲۳ مورد مقالات مروری، ۲۰ مورد مقالات کنفرانسی، ۱۸ مورد سرمقاله و ۳ مورد چکیده جلسات ارائه شدند، که در این میان مقاله با ۸۶ درصد، در بالاترین و چکیده جلسات با نیم درصد در پایین‌ترین میزان این جدول قرار دارند و در مرتبه دوم و سوم به ترتیب، شاهد ۶۸ مورد مرور کتاب و ۲۳ مقاله مروری هستیم. مروری بر این جدول نشان می‌دهد که اهمیت مقالات در این حوزه زیاد است و بیشترین تولیدات علمی در حوز آموزش شهروندی به این مورد تعلق دارد.

جدول ۱. مجموعه تولیدات علمی حوزه آموزش شهروندی در بین سال‌های ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۷

نوع رکورد	تعداد	درصد
مقاله	۷۶۲	۸۶/۸۸۷
مرور کتابها	۶۸	۷/۷۵۴
مقالات مروری	۲۳	۲/۶۲۳
مقالات کنفرانسی	۲۰	۲/۲۸۱
سرمقاله	۱۸	۲/۰۵۲
چکیده جلسات	۳	۰/۳۴۲
اصلاحات	۲	۰/۲۲۸

در مرحله بعد، محققان دنبال این بودند که مشخص شود کدام یک از نویسندگان و محققان، بیشترین تولیدات علمی را در این حوزه داشته‌اند. به همین منظور، تمام نویسندگان ۸۷۷ رکورد بازیابی شده از پایگاه داده‌ای مورد بررسی قرار گرفت. تجزیه تحلیل توصیفی پژوهش‌های انجام شده نشان داد که بیش از ده نویسنده تعداد ۵ مقاله یا بیشتر از آن در زمینه آموزش شهروندی تولید

کرده‌اند. طبق این یافته‌ها عنوان پرکارترین محقق به دیویس^۱ با ۱۳ مقاله تعلق گرفت که نزدیک به یک و نیم درصد مقالات به او اختصاص داشت. جدول شماره دو لیست محققان پرکار را به تفکیک تعداد مقاله و درصد نشان می‌دهد. بر اساس اطلاعات موجود تنها دو نفر از محققان موفق به تولید تعداد ده مقاله یا بیش از آن در زمینه آموزش شهروندی شده‌اند.

جدول ۲. لیست محققان پرکار در حوزه آموزش شهروندی

نام نویسنده	تعداد مقاله	درصد از ۸۷۷
Davies, I	۱۳	۱/۴۸
Waghid, Y	۱۰	۱/۱۴
Sim,Jb,Y	۹	۱/۰۲
Ten Dam, G	۹	۱/۰۲
Veugelers, W	۹	۱/۰۲
Keating, A	۸	۰/۹۱
Peterson, A	۸	۰/۹۱
Hooghe, M	۷	۰/۷۹
Osler, A	۷	۰/۷۹
Davids, N	۵	۰/۵۷

در مرحله بعد، محققان دنبال این بودند که ببینند مجموع تولیدات علمی در حوزه آموزش شهروندی به چه زبان‌هایی نوشته شده‌اند. بر همین اساس، مجدداً تمام رکودهای استخراج شده از منظر زبان مقاله مورد بررسی و تجزیه تحلیل قرار گرفت. بر اساس یافته‌های موجود، حدود ۱/۵ درصد تولیدات علمی به زبان اسپانیولی، کمتر از یک دهم درصد به زبان ترکی و کمی بیش از دو دهم درصد مقالات و تولیدات علمی به زبان پرتغالی است. بررسی این موارد نشان می‌دهد که تولید علم در زمینه آموزش شهروندی عمدتاً به چهار زبان انگلیسی، اسپانیولی، پرتغالی و ترکی بوده است و سایر زبان‌ها در تولید علم در این زمینه از دانش بشری نقش چندانی ندارند.

در ادامه‌ی بررسی‌های توصیفی نوبت به بررسی کشورهای تولیدکننده مقاله در زمینه آموزش شهروندی رسید. جدول شماره ۳، ده کشور برتر جهان به همراه تعداد کل مقالات منتشر شده در زمینه آموزش شهروندی و همچنین درصد آن‌ها را طی ۲۷ سال به تفکیک نشان می‌دهد.

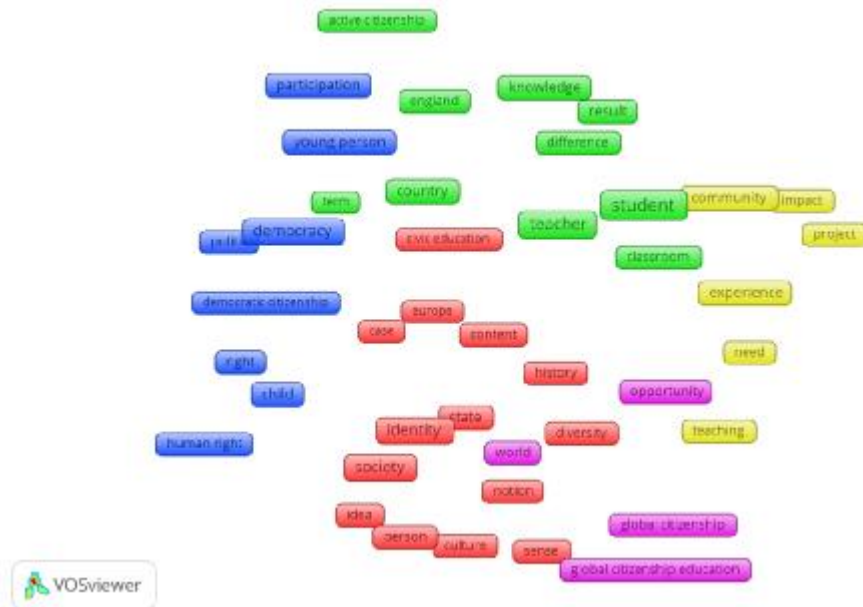
1. Davies

جدول ۳. لیست کشورهای پرکار در تولید علم در حوزه آموزش شهروندی

نام کشورها	تعداد مقاله	درصد
انگلیس	۲۰۱	۲۲/۹۱
آمریکا	۱۴۱	۱۶/۰۷
اسپانیا	۵۹	۶/۷۲
کانادا	۵۰	۵/۷۰
هلند	۴۲	۴/۷۸
چین	۴۰	۴/۵۶
استرالیا	۳۷	۴/۲۱
آفریقای جنوبی	۲۹	۳/۳۰
سوئد	۲۸	۳/۱۹
ایتالیا	۲۴	۲/۷۳

همچنان که مشاهده می‌کنید کشورهای انگلستان و آمریکا، در بالاترین رتبه به ترتیب با تعداد ۲۰۱ و ۱۴۱ مقاله قرار دارند. یعنی هر دو کشور در مجموع بیش از ۳۹ درصد مقالات تولیدی در حوزه آموزش شهروندی را به خود اختصاص داده‌اند. نکته جالب توجه این است که برخلاف بیشتر حوزه‌ها که معمولاً کشور آمریکا در رتبه اول قرار دارد، در زمینه آموزش شهروندی کشور انگلستان با اختصاص بیش از ۲۲ درصد مقالات تولیدی به خود در رتبه اول قرار دارد. در رتبه‌های بعد اسپانیا، کانادا و هلند به عنوان ۵ کشور اول تولیدکننده مقاله در این زمینه قرار دارند. براساس جدول شماره ۳ کشور ایتالیا با تولید ۲۴ مقاله معادل (۲.۷۳ درصد) در رتبه دهم قرار دارد. تنها نماینده آسیا در این رتبه‌بندی کشور چین است که با تعداد ۴۰ مقاله در رتبه ششم قرار گرفته است. یکی از راه‌های بررسی روندها و موضوعات تحقیقاتی در یک حوزه خاص، استفاده از تحلیل شبکه‌های اجتماعی است. این نوع تحلیل، ارتباط بین متغیرها را برخلاف تحلیل‌های مرسوم مورد توجه قرار می‌دهد. در این مرحله و به منظور آشنایی با موضوعات تحقیقاتی در زمینه آموزش شهروندی، چکیده و عناوین مقالات مورد بررسی قرار گرفت. بدین منظور تمام چکیده و عناوین ۸۷۷ مقاله استخراج شده از پایگاه داده‌ای در نرم‌افزار تحلیل شبکه‌های اجتماعی وارد شد. در این مرحله بیش از ۱۸۱۰۰ عبارت و کلمه مستقل در چکیده‌ها و عناوین مقالات شناسایی شد. در مرحله بعد عبارات و کلماتی که بیش از ۲۰۰ بار تکرار داشتند شناسایی و از طریق نرم‌افزار مورد

تجزیه و تحلیل قرار گرفت. در این مرحله بیش از ۵۴ عبارت و کلمه مورد بررسی دقیق تر قرار گرفت. عبارات و کلماتی مثل پژوهش، نمونه، مطالعه موردی، جامعه، بررسی و مواردی شبیه به این، به دلیل این که کلماتی عمومی بودند و در بررسی حوزه‌های تخصصی کاربردی نداشتند، از تجزیه و تحلیل نهایی خارج شدند. هدف از خارج کردن این عبارت‌ها، استفاده و دخیل کردن کلماتی بود که به صورت تخصصی مربوط به حوزه آموزش شهروندی است و عباراتی مثل موارد عنوان شده در بالا کلمات عمومی به‌شمار می‌آیند. نتایج این تجزیه تحلیل در شکل شماره ۱ نشان داده شده است:

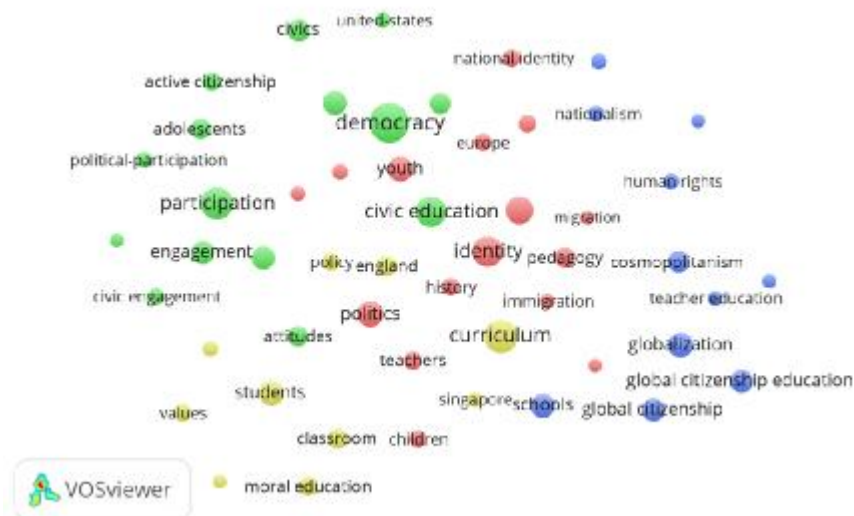
شکل ۱. تحلیل شبکه‌های اجتماعی از عنوان و چکیده مقالات منتشر شده در حوزه آموزش شهروندی

همان‌طور که در شکل شماره ۱ مشاهده می‌شود، برنامه‌درسی، مشارکت، درگیری، سیاست‌گذاری آموزشی، آموزش شهروندی جهانی، هویت، دموکراسی و شهروند فعال از جمله موضوعاتی هستند که نویسندگان در حوزه آموزش شهروندی به آن پرداخته‌اند. این کلمات بیشترین کاربرد و استفاده را در عناوین و چکیده مقالات داشتند. بررسی دقیق تر شکل بالا نشان

می‌دهد که به‌طور مثال، آموزش اخلاق، شهروند دموکراتیک، آموزش شهروندی جهانی از جمله زمینه‌های تحقیقاتی جدیدی است که بیشترین اقبال را در بین محققان و نویسندگان مقالات حوزه آموزش شهروندی به خود اختصاص دادند و این عبارات بیشترین کاربرد را در چکیده و همچنین عناوین مقالات مورد بررسی به خود اختصاص داده‌اند. همچنین نگاهی به شکل شماره ۱ نشان می‌دهد که بیشترین تحقیقات انجام شده در حوزه آموزش شهروندی، در زمینه آموزش عالی و تربیت معلم بوده است. یادگیری مشارکتی، آموزش اخلاقی و نگرش نیز از جمله موضوعات و کلماتی است که کاربرد بیشتری را در مقالات داشته است. این موارد نشانگر این موضوع است که اخلاق و مشارکت در آموزش‌های شهروندی بیشترین کاربرد را دارند و جامعه اخلاقی مدار با آموزش شهروندانی اخلاق‌مدار به وجود می‌آید. شاید در نگاه اول کلماتی مانند England, Europe و impact به صورت منفرد، معنای خاصی را به ذهن متبادر نکند، اما وقتی این کلمات در زمینه آموزش شهروندی مورد بررسی قرار گیرند، مشخص می‌شود که هر کدام معنای خاصی دارند؛ مثلاً با بررسی عمیق کلمه کلیدی impact متوجه می‌شویم که روش پژوهشی تجربی یا شبه تجربی نقش بارزی در مقاله‌ها و تولیدات علمی حوزه آموزش شهروندی داشته است؛ چراکه کلمه impact بیشتر در مقاله‌هایی استفاده می‌شود که از روش پژوهش تجربی یا آزمایشی استفاده می‌کنند؛ یا کلمه انگلستان که در چکیده زیاد به کار رفته، نشان‌دهنده این است که پژوهش‌های آموزش شهروندی انجام شده در زمینه انگلستان حجم قابل توجهی از مجموعه تولیدات علمی این بخش را به خود اختصاص داده است.

محققان در ادامه و به منظور آشنایی عمیق‌تر با موضوعات پژوهشی در زمینه آموزش شهروندی، به بررسی کلمات کلیدی مورد استفاده توسط نویسندگان مقالات پرداختند. بررسی کلمات کلیدی، یکی از راه‌هایی است که موضوعات و حوزه‌های پژوهشی یک مقاله را نشان می‌دهد. به همین منظور، بررسی این کلمات، افق‌های روشنی را پیش روی افراد قرار می‌دهند و اصطلاحاً حرف‌های زیادی برای گفتن دارند. به همین منظور در مرحله اول ۲۰۱۲ کلمه کلیدی مختلف از بین مجموعه مقالات بررسی شده استخراج شد. در مرحله بعد، محققان مجموعه کلمات کلیدی را که بیش از ده بار در مقالات مختلف تکرار شده بودند مشخص کردند. ۵۵ کلمه به عنوان کلمات کلیدی که بیش از ده بار در مقالات استفاده شده بودند انتخاب شد. این کلمات کلیدی بیشترین تکرار را در مقالات مورد بررسی داشتند. در مرحله بعد، کلمات کلیدی استخراج

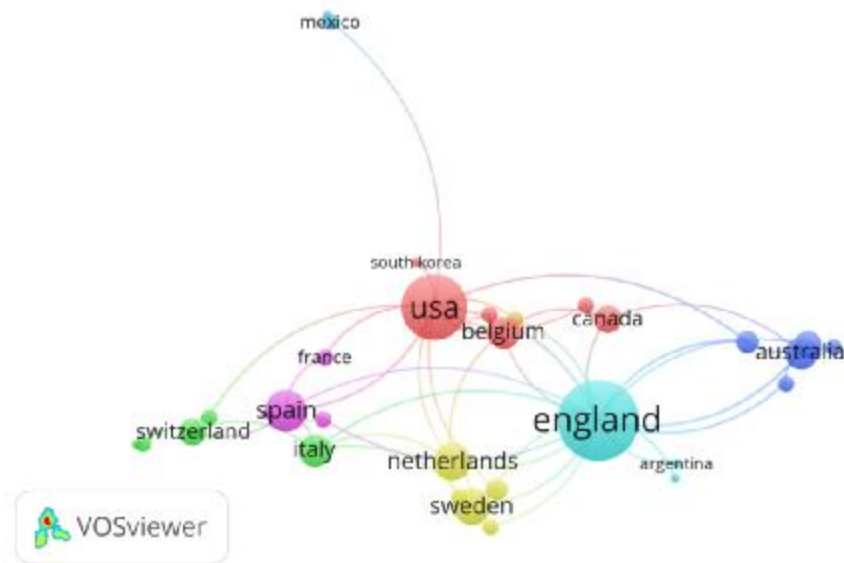
شده برای تحلیل عمیق‌تر و کشف روابط بین آن‌ها و به منظور تهیه یک نقشه مفهومی، وارد نرم‌افزار تحلیل شبکه‌های اجتماعی شدند. نتایج تجزیه و تحلیل ۵۵ کلمه کلیدی پرکاربرد که توسط نویسندگان در مقالات انتخاب شده بود، به منظور شناسایی زمینه‌های کاری در این حوزه در شکل شماره ۲ ارائه می‌شود. از میان این کلمه‌ها می‌توان به کلمه‌های کلیدی دموکراسی، مشارکت، آموزش مدنی، هویت، برنامه‌درسی، سیاست، دوره نوجوانی، جهیز سازی، مدارس، شهروندی و تعامل اشاره کرد. نقطه‌ی مشترکی که در این تحلیل و تحلیل چکیده و عناوین مقالات مشاهده می‌شود، هم‌سانی بسیاری از نتایج است. به‌عنوان مثال، دموکراسی موضوعی است که هم در چکیده، هم در عنوان و هم در کلمه کلیدی از پرکاربردترین‌ها بودم. بررسی عمیق‌تر این کلمه نشان می‌دهد که موضوعات بسیاری از مقالات تولید شده در حوزه آموزش شهروندی به زمینه دموکراسی مربوط می‌شود و آموزش شهروندی رابطه‌ای بسیار عمیق و ناگسستنی با دموکراسی دارد. این رابطه و نزدیکی چیزی بدیهی است؛ چراکه آموزش شهروندی بدون دموکراسی معنایی ندارد. بر همین اساس با اندکی نگاه دقیق‌تر، رابطه‌ی سایر عبارات و کلمات با آموزش شهروندی روشن می‌شود. عبارات و کلمات کلیدی استفاده شده در این مقالات جهت‌دهی حوزه‌های پژوهشی را نیز آشکار می‌سازد. مثلاً کلمه کلیدی برنامه درسی و کاربرد زیاد آن در مقالات، نشانگر این است که پژوهش‌ها به سمتی می‌رود که نظام برنامه درسی مشخصی در زمینه‌ی آموزش شهروندی تدوین شود و تاکنون مطالعات زیادی به بررسی برنامه‌درسی آموزش شهروندی پرداخته‌اند. شکل شماره ۲ کلمات کلیدی پرکاربردی را که در مجموع ۸۷۷ مقاله مورد بررسی به خود اختصاص داده‌اند نشان می‌دهد.

شکل ۲. تحلیل کلمات کلیدی محققان حوزه آموزش شهروندی

برای بررسی و تجزیه و تحلیل عمیق تر داده‌ها و کشف روابط و تعامل بین متغیرها، از یکی از نرم افزارهای تحلیل شبکه‌های اجتماعی یا SNA استفاده شد. نرم افزارهای بسیاری برای تجویز و تحلیل داده‌ها وجود دارد. در این مقاله از یکی از پرکاربردترین نرم افزارها که به منظور تجویز و تحلیل اطلاعات علمی توسعه پیدا کرده استفاده شد. این نرم افزار که با عنوان VOS viewer شناخته می‌شود، در کشور هلند توسعه داده شده و به‌طور اختصاصی در بررسی روندهای علمی و استخراج داده‌ها از پایگاه‌هایی چون Web of Science و اسکوپوس مورد استفاده قرار می‌گیرد. این نرم افزار رایگان بوده و قابل اجرا در رایانه‌های شخصی است. محققان به منظور انجام تحلیل شبکه‌های اجتماعی، ابتدا قصد داشتند نشان دهند کشورهای مختلفی که در تولید علم در این زمینه فعال هستند تا چه میزان با هم مشارکت دارند؟ یعنی رابطه کشورها در تولید علم در حوزه آموزش شهروندی به چه میزان است. مثلاً محققان کشور آمریکا با چه کشورهایی در تولید علم مشارکت داشته‌اند. یا بیشترین مشارکت کشور انگلستان در این زمینه با محققان بین المللی مربوط به محققان کدام کشور است؟ جواب این قبیل سوالات با تحلیل‌های جاری مشخص نمی‌شود، بلکه نیازمند تحلیل شبکه‌های اجتماعی است تا پاسخ سوالاتی از این قبیل داده شود.

شکل شماره ۳ میزان همکاری کشورهای مختلف در انجام پژوهش‌ها را نشان می‌دهد. همچنان که مشاهده می‌شود، کشور انگلستان بالاترین میزان همکاری و تولید علم در این زمینه را دارد، محققین این کشور با محققان کشورهای آمریکا، استرالیا، ایتالیا و اسپانیا بیشترین همکاری را داشته‌اند. در رتبه بعدی، کشور آمریکا قرار گرفته است که با تعداد زیادی از کشورهای مختلف ارتباط علمی در حوزه‌ی آموزش شهروندی دارد.

شکل ۳. میزان ارتباط کشورها در زمینه تولید علم در حوزه آموزش شهروندی

در ادامه تحلیل شبکه‌های اجتماعی، و به منظور تحلیل جامع، دانشگاه‌ها و میزان ارتباط آنها با یکدیگر در تولید پژوهش‌های آموزش شهروندی مورد بررسی قرار گرفت. شکل شماره ۴ میزان همکاری و فعالیت محققین مختلف از دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی و پژوهشی را با یکدیگر نشان می‌دهد. همچنان که مشاهده می‌کنید، بیشترین همکاری بین دانشگاه‌های یورک^۱، برینگهام یانگ^۲ آمریکا و دانشگاه لندن صورت گرفته است. ضمن اینکه دانشگاه لندن بیشترین میزان تولید علم در زمینه آموزش شهروندی را دارد. این امر از میزان بزرگی یا کوچکی دایره‌ها

1. York
2. Birmingham

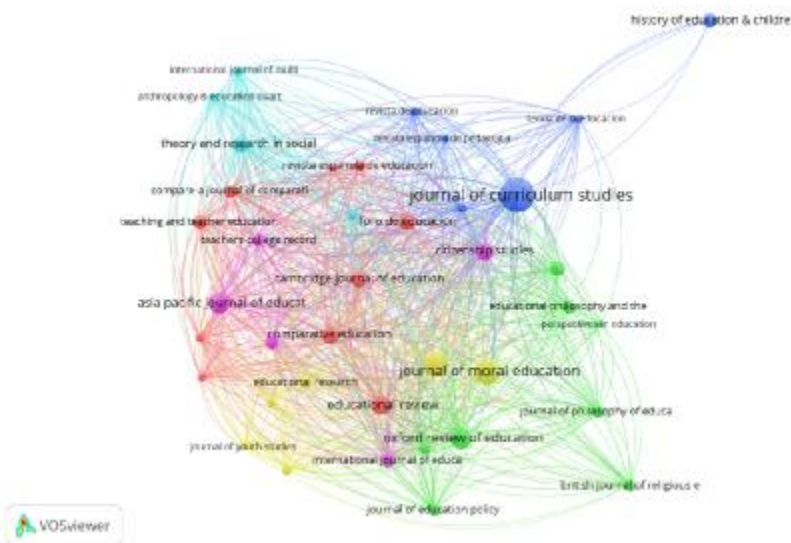
مشخص می‌شود. با این وجود، این دانشگاه در زمینه همکاری علمی با دانشگاه‌های مختلف در تولید علم در زمره دانشگاه‌های برتر نبوده و به نظر می‌رسد بیشترین تولیدات علمی مربوط به اساتید و محققان این دانشگاه بوده است. به عبارت ساده‌تر، تمام مقالات تولید شده توسط دانشگاه لندن در زمینه آموزش شهروندی توسط محققان این دانشگاه به‌تنهایی بوده و با دیگر دانشگاه‌ها همکاری و مشارکتی در تولید مقاله نداشته‌اند.

شکل ۴. میزان ارتباط دانشگاه‌ها با یکدیگر در زمینه تولد علم در آموزش شهروندی

محققان در ادامه و به منظور داشتن یک چشم انداز جامع از تولیدات علمی حوزه آموزش شهروندی، به تحلیل دیگری دست زدند. در این تحلیل، میزان استنادات مقالات تولیدشده توسط کشورهای مختلف مورد بررسی قرار گرفت. به زبان ساده‌تر میزان استنادات مقالات تولید شده توسط کشورها به منظور شناسایی مقالات و تولیدات علمی ارزیابی شد. نتایج این تحلیل توسط نرم‌افزار VOSviewer در شکل شماره ۵ نشان داده شده است. در این شکل مقالات پراستنادی که توسط کشورهای مختلف تولید شده‌اند، نشان داده شده است. اهمیت بررسی استنادات علمی در این است که نشان دهد کدام مقالات، کدام مجلات، کدام محققان و کدام کشورها تولیدات علمی با ارزشی دارند.

استنادات را به مقالات منتشر شده توسط محققان کشورهای آمریکا، انگلیس، شیلی و چین داشته‌اند.

شکل ۶. برترین مجلات علمی در حوزه آموزش شهروندی

در ادامه و به منظور شناسایی مجلاتی که برترین مقالات و تولیدات علمی را در حوزه آموزش شهروندی منتشر کردند، تمام اطلاعات کتاب‌شناختی ۸۷۷ مقاله و رکورد استخراج شده از پایگاه داده‌ای Web of Science در یک فایل اکسل و در ادامه نرم‌افزار وارد شدند. بعد از اعمال تحلیل شبکه‌های اجتماعی با استفاده از نرم‌افزار VOSviewer شکل شماره ۶ به وجود آمد. در این شکل بر اساس میزان بزرگی دایره‌ها، می‌توان متوجه شد که مجلاتی مثل "مجله مطالعات برنامه درسی"^۱، "مجله آسیائی علوم تربیتی"^۲ و "مجله آموزش اخلاق"^۳ از جمله مجله‌هایی هستند که بیشترین مقالات را در زمینه آموزش شهروندی تولید کرده‌اند. با نگاهی به موضوعات این مجلات می‌توان نتیجه گرفت که موضوعات مربوط به برنامه درسی آموزش شهروندی از جمله موضوعاتی

1. Journal of curriculum studies
2. Asia pacific journal of education
3. Journal of moral education

است که بیشترین اقبال را به خود اختصاص داده است چرا که مجله مطالعات برنامه درسی موضوعاتی را بیشتر تحت پوشش قرار می دهد که مربوط به طراحی و اجرای برنامه های درسی است. به همین منوال می توان گفت که آموزش شهروندی امروزه به مسئله اخلاق بسیار گره خورده است؛ چرا که بسیاری از مقالات آموزش شهروندی در این مجله چاپ شده و موضوعات تحت پوشش مجله آموزش اخلاق در حوزه اخلاقی است.

شکل شماره ۶ نشان می دهد که مجلات و ژورنال های دیگری که اقدام به چاپ مقاله و تولید علم در حوزه آموزش شهروندی کرده اند به ترتیب عبارتند از "مجله علوم تربیتی دانشگاه کمبریج"^۱، "آموزش و تربیت معلم"^۲، "آموزش و پرورش تطبیقی"^۳ و "مجله مروری علوم تربیتی"^۴. این مجلات نیز بسیاری از موضوعات مقالات مربوط به آموزش شهروندی را منتشر می کنند.

-
1. Cambridge Journal of Education
 2. Teaching and Teacher Education
 3. Comparative Education
 4. Educational Review

بحث و نتیجه‌گیری

مطالعات مروری از نوع کتاب‌شناختی سابقه طولانی در مطالعات علم‌سنجی دارد. اما تلفیق این نوع مطالعه مروری با استفاده از تحلیل شبکه‌های اجتماعی موضوعی جدید و به روز است. این مقاله درصدد است با تلفیق مطالعات مروری از نوع کتاب‌شناختی با تحلیل شبکه‌های اجتماعی، تولیدات علمی و تحقیقات انجام‌شده در زمینه آموزش شهروندی طی سه دهه (از ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۷ میلادی) را مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار دهد. دلیل انتخاب آموزش شهروندی توجه به تأکید سیاست‌گذاران و تصمیم‌سازان کشور در زمینه آموزش و حقوق شهروندی بودقاسم. مروری بر ادبیات پژوهشی نیز نشان داد که آموزش شهروندی در مراحل گوناگون زندگی افراد از اهمیت بالایی برخوردار است. گرچه آموزش شهروندی به اشکال مختلف و در بیشتر کشورها متداول بوده، اما این روزها اقبال زیادی پیدا کرده و توجه بسیاری را معطوف به خود ساخته است. به گونه‌ای که برخی از نویسندگان، این آموزش‌ها را نجات‌بخش بحران دنیای معاصر دانند (Birzea, 2000).

نتایج این پژوهش نشان داد که کدام دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی، بیشترین تعداد مقاله را در این زمینه به چاپ رسانده‌اند. این امر برای دانشجویان یا علاقمندان حوزه آموزش شهروندی حاوی پیام‌های خاصی است؛ مثلاً یکی از معیارهای شناسایی دانشگاه برتر در یک حوزه، داشتن مقالات و تعداد تولیدات علمی بالاست و این امر برای کسانی که علاقه‌مند به ادامه تحصیل هستند می‌تواند به عنوان یک معیار انتخاب خوب تلقی شود. بر اساس این پژوهش مشخص شد که تولید علم در زمینه آموزش شهروندی عمدتاً به چهار زبان انگلیسی، اسپانیولی، پرتغالی و ترکی بوده است و سایر زبان‌ها از جمله فارسی و عربی در تولید علم در این زمینه از دانش بشری نقش چندانی ندارند. این موضوع خود بیانگر شاخص‌های زیادی در حوزه علم‌سنجی است. کشورهای انگلستان و آمریکا، در بالاترین رتبه میزان مقاله درباره این موضوع قرار دارند و برخلاف بیشتر حوزه‌ها که معمولاً کشور آمریکا در رتبه اول قرار دارد در زمینه آموزش شهروندی کشور انگلستان با اختصاص بیش از ۲۲ درصد مقالات تولیدی به خود در رتبه اول قرار دارد. این امر در بررسی چکیده مقالات نیز به اثبات رسید. چرا که کشور انگلستان بیشترین فراوانی در چکیده و عنوان مقالات داشت. بررسی دقیق‌تر این امر نشان می‌دهد که کشور انگلستان در آموزش شهروندی کشوری پیشرو است و دانشگاه‌های این کشور می‌توانند مقصد بعدی متقاضیان

تحصیلات تکمیلی در این حوزه باشند. در رتبه‌های بعد اسپانیا، کانادا و هلند به عنوان ۵ کشور اول تولیدکننده مقاله در این زمینه قرار دارند. تنها نماینده آسیا در این حوزه کشور چین است که با تعداد ۴۰ مقاله در رتبه ششم قرار دارد.

نتایج تجزیه و تحلیل کلمات و عبارات استفاده شده در عناوین و چکیده مقالات به منظور کشف روابط و تعاملات نشان داد موضوعاتی چون برنامه درسی، مشارکت، درگیری، سیاست‌گذاری آموزشی، آموزش شهروندی جهانی، هویت، دموکراسی و شهروند فعال از جمله موضوعاتی هستند که نویسندگان در حوزه آموزش شهروندی به آن پرداخته‌اند. این یافته‌ها نشان می‌دهد که بیشترین تحقیقات انجام شده حول موضوعاتی چون برنامه درسی است. آموزش شهروندی به عنوان یک نظام و سیستم اخیراً مورد توجه متولیان امر قرار گرفته است. بخشنامه‌ها و دستورالعمل‌های مصوب رسمی دولت به منظور اجباری نمودن آموزش و حقوق شهروندی برای تمام کارکنان دولت گواهی بر این مدعاست. یافته‌های این پژوهش نشان داد که بیشتر تولیدات علمی در حوزه آموزش شهروندی در زمینه‌های آموزش عالی و تربیت معلم بوده است. این امر نشان‌دهنده این است که آموزش شهروندی بیشتر در حوزه آموزش عالی و برای تربیت معلمان استفاده می‌شود و این ادعا که آموزش شهروند، موضوعی است که از آوان کودکی مورد توجه باید باشد، تا حدودی نادیده گرفته شده است. مباحثی مانند یادگیری مشارکتی، آموزش اخلاقی و نگرش نیز از جمله موضوعات و کلمات کلیدی است که کاربرد بیشتری را در مقالات داشته است. این امر نشان‌دهنده این موضوع اساسی است که آموزش شهروندی با آموزش اخلاق، یادگیری مشارکتی و ... رابطه‌ای تنگاتنگ دارد. پژوهش‌ها در بسیاری از زمینه‌های حوزه‌های مختلف علوم انسانی و تربیتی به حدی از تکامل رسیدند که ضرورت دارد از چشم انداز وسیع‌تری به آنها توجه کنیم، آنها را از زاویه‌ی دید کلی‌تری ببینیم و سمت و سوی پژوهش‌ها را بررسی کنیم. یافته‌های این‌گونه پژوهش‌ها می‌تواند به عنوان چراغ روشنی‌شپیه روی محققان، دانشجویان و اساتید مختلف باشد، تا بتوانند وضعیت جاری و روندهای موجود در موضوعی خاص را با دقت مورد بررسی قرار بدهند. با توجه به رشد و توسعه علم و ضرورت آگاهی یافتن از آخرین یافته‌های علمی در حوزه‌ای خاص، پیشنهاد می‌شود با اجرای پژوهش‌هایی از این دست در سایر زمینه‌ها، موضوعات و رشته‌ها امکان دستیابی به چشم‌اندازی کلی از تحقیقات انجام شده در زمینه‌ای خاص برای محققان و دانشجویان مختلف فراهم شود.

References

- Alexander, C., Edwards, R., & Temple, B. (2007). Contesting cultural communities: Language, ethnicity and citizenship in Britain. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33(5), 783-800.
- Althof, W., Berkowitz, M., & Marvin, W. (2006). Moral education and character education: their relationship and roles in citizenship education. *Journal of Moral Education*, 35(4), 495-518.
- Amoozegar, A., Khodabandelou, R., & Ale Ebrahim, N. (2018). Major Trends in Distance Education Research: A Combination of Bibliometric and Thematic Analyze. *International Journal of Information Research and Review*, (5)2, 5352-5359.
- Arthure, J. & Davidson W. (2003). *Teaching citizenship in Secondary School*. David Fulton, NY.
- Banks, A. (2001). Citizenship education and diversity - Implications for teacher education. *Journal of Teacher Education*, 52(1), 5-16.
- Bemania, M., Oryaninejad, R., & Shahbazi, M. (2016). Typology of spatial expansion new sprawl pattern (Case study: Urumia urban region). *Journal of Tourism Hospitality Research* 5.4(1), 65-80
- Birzea, C. (2000). *Education for democratic citizenship: A lifelong learning perspective*. Council of Europe publication, Strasbourg
- Borgatti, S. P., Mehra, A., Brass, D. J., & Labianca, G. (2009). Network analysis in the social sciences. *science*, 323(5916), 892-895.
- Cunningham, S., & Lavalette, M. (2004). 'Active citizens' or 'irresponsible truants'? School student strikes against the war. *Critical Social Policy*, 24(2), 255-269.
- Davies, I. (2004). Science and citizenship education. *International Journal of Science Education*, 26(14), 1751-1763.
- Davies, L. (2006). Global citizenship: abstraction or framework for action. *Educational Review*, 58(1), 5-25.
- Fathivajargah, K., & Diba, T. (2006). Characteristics of a good citizen for the Iranian society and the degree of adaptation of school curricula with this feature, *Human Sciences Research*. 35(1), 33-62.
- Fathivajargah, K., & Vahed Chukadeh, S. (2009). *Citizenship Education in Schools*. Tehran, Ayiizh Publication
- Faulks, K. (2006). Education for citizenship in England's secondary schools: a critique of current principle and practice. *Journal of Education Policy*, 21(1), 59-74.
- Hahn, C.L. (1999). *Citizenship Education: an empirical study of policy. practices and outcomes*, *Oxford Review of Education*, 25(1-2), 231-250.
- Huckle, J., Wals, E., & Arjen, J. (2015). The UN Decade of Education for Sustainable Development: business as usual in the end. *Environmental Education Research*, 21(3), 491-505.

- Khodabandelou, R., Mehran, G., & Nimehchisalem, V. (2018). A Bibliometric Analysis of 21st Century Research Trends in Early Childhood Education. *Revista Publicando*, 5(1), 137-163.
- Lee, H., Chang, H., Choi, K., Kim, S., & Zeidler, D. (2012). Developing Character and Values for Global Citizens: Analysis of pre-service science teachers' moral reasoning on socioscientific issues. *International Journal of Science Education*, 34(6), 925-953.
- Lim, C. (2008). Global citizenship education, school curriculum and games: Learning Mathematics. English and Science as a global citizen, *Computers & Education*, 51(3), 1073-1093.
- Lotfabi, H. (2006). National and global citizenship education with strengthening the identify and value systems of students. *Journal of Educational Innovations*, 17(5), 25-32.
- Marin, A., & Wellman, B. (2011). Social network analysis: An introduction. In J. Scott & P. Carrington, J (Eds.), *The SAGE handbook of social network analysis* (Vol. 11). Thousand Oaks, CA: SAGE Publication.
- Pykett, J. (2007). Making citizens governable? The Crick Report as governmental technology. *Journal of Education Policy*, 22(3), 301-319.
- Raento, P., & Brunn, S. (2005). Visualizing Finland: Postage stamps as political messengers. *Geografiska Annaler Series B-Human Geography*, 87(2), 145-163.
- Rothi, D., Lyons, E., & Chryssochoou, X. (2005). National attachment and patriotism in a European nation: A British study. *Political Psychology*, 26(1), 135-155.
- Seed: Scottish Executive Education Department. (2006). *Education for citizenship. Scotland, Smarter.*
- Zokaei, M. S. (2003). Youth, Citizenship and Social Integration, *Youth Studies*, 2(3 & 4), 4-37.

